

MARGARITA POŠKUTĖ

Mykolo Romerio universitetas

KAS YRA TAUTA: VEDLIO MISIJA ISTORIJOJE

What is the Nation:
Role of the Leader in History

SUMMARY

The strong wave of national revival that started in 19th century forced the new Lithuanian intellectuals to reflect on the concept and nature of nation. On the one hand, J. Šliūpas gave an extensive definition of nation that includes material, spiritual and ethical foundations. However, the representatives of romantic views stated that the basis of the nation is language, which conceals the spirit of nation. M. Römeris and J. Herbačiauskas disagreed with interpretation of natural background of the nation and emphasized the importance of deliberate choice. A related question is the question of the national hero: the importance of person for the self-creation of the nation. Though both Catholic intellectuals and socialists stated that the main creator of history is mankind (Catholics) or class (Marxists), the view that the eminent personality was the formative factor for the nation, i.e. its worldview and values, began to prevail.

SANTRAUKA

XIX a. kilusi stipri tautinio atgimimo banga privertė naująją lietuvių inteligentiją apmąstyti „tautos“ sąvoką ir prigimtį. Nors J. Šliūpas pateikė platų tautos apibrėžimą, kuris apima materialų, dvasinį ir etinį pradus, tačiau romantinių pažiūrų atstovai teigė, kad tautos pagrindas yra kalba, kurioje slypi tautos dvasia. Su prigimtines tautos kilmės aiškinimu nesutiko M. Römeris, J. Herbačiauskas, pabrėžę sąmoningo pasirinkimo svarbą. Su tautos prigimties klausimu susijęs tautos herojaus klausimas: kiek svarbi asmenybė tautos savi-kūroje. Nors tiek katalikų inteligentai, tiek socialistai teigė, kad pagrindinis istorijos kūrėjas yra žmonija (katalikai) ar klasė (marksistai), tačiau išryškėjo požiūris, kad tik iškili asmenybė yra veiksnys, formuojantis tautą, jos pasaulėžiūrą, vertybes.

RAKTAŽODŽIAI: tautos dvasia, liaudis, herojus.

KEY WORDS: the spirit of nation, people, hero.

IVADAS

Tautos prigimties, savitumo klausimas aktualus įvairiais laikotarpiais. Ir dabar, kai nyksta ribos tarp skirtingų pasaulio regionų, rinkų, kultūrų, svarbu parodyti kiekvienos tautos ypatingumą, kuris susijęs su kiekvieno žmogaus tapatybės problema. Ši tautos prigimties ir tapatumo klausimą spręsimė iš istorinės perspektyvos: aptarsime XIX a. pab. tautinį Atgimimą, kada taip pat buvo sunku apibrėžti, kas yra tauta.

XIX a. išsiskiria tautinių judėjimų pakilimu. Tiesa, kai kurios tautos – prancūzai, ispanai, portugalai, skandinavų tautos – save apibrėžė gerokai anksčiau, tačiau lietuviai, lenkai, Balkanų tautos, italai iki to laiko nespėjo savęs įteisinti. Tautos sąvoka ėmė ryškėti jau renesansinėje Italijoje. J. Šliūpas atkreipė dėmesį, kad „tautystė atsirado su gadyne, kada žmonės ėmė savo kalboje pageidauti mokslo, rasztu. Mokslininkams graiku pabėgus nuo turku, įimančių Konstantinopolį 1453 m., ir atgaivinus Italijoje meilę graikiszkos literatūros, podraug užgemant literatūroms tautu Europos, augti pradėjo ir idėja tautybės“¹. Ne tik Italijoje, bet ir XIV a. lietuvių istoriografijoje (A. Goštautas, Mykolas Lietuvis, A. Rotundas, M. Strykovkis) ima ryškėti tautos – tos pačios kilmės, bendros kalbos ir papročių bendrijos – sąvoka.²

Lietuvoje tautos klausimas itin aktualus tapo XIX amžiuje. Amžiaus pradžioje tautiškumo klausimas labiau rūpėjo bajorams – T. Narbutui, I. Kraševskiui, S. Daukantui, S. Stanevičiui, D. Poškai, kurie istoriniuose darbuose kėlė lietuvių tautos klausimą. Nors 1903 m. Vilniaus, Kauno ir Gardino generalgubernatorius Piotras Sviatopolskis-Mirskis 1902–

1903 m. valdinėje ataskaitoje rašo, kad „lietuviai, turėdami menkas kultūrinės pajėgas, yra veikiami rusų, vokiečių ir lenkų kaimynų“³, ir todėl „lietuvių genčių tapimas tauta neįmanomas“⁴, su tokiu požiūriu net XIX a. 8 dešimtmetyje visiškai nebūtų sutikę tautinio atgimimo ideologai. XIX a. būtent iš kaimo kilę lietuvių inteligentai tampa pagrindiniu tautinio atgimimo varikliu. Būtent jie kūrė visą Atgimimo ideologiją. Dažnai intuityviai jie skelbė romantikų pasaulėžiūrą apie savitą kiekvienos tautos kultūrą. Römerio įsitikinimu, „visose tautose kaimo liaudis išraiškiausiai atstovauja tai objektyviai istorinei tradicijai, kuri potencialiai glūdi kalboje, padavimuose ir dainose, papročiuose, visoje liaudies pasaulėžiūroje (...)“⁵. Reikia pripažinti, kad bajorai dėl įvairių priežasčių neatsilaikė polonizacijai. Tai suprantama, nes nė viena valstybė nėra izoliuota, o bajorai, būdami aktyvioji visuomenės dalis, greičiau perima kitas įtakas. Tačiau būdami kosmopolitai, jie nutolsta nuo „tautos dvasios“. Bet negalima paneigti bajorų indėlio, ruošiant dirvą XIX a. pab. tautiniam atgimimui. Net jei jie negalėjo visiškai atskleisti tautinio mentaliteto, jų darbai nutiesė kelią naujiems darbams. Atsiradus kitoms aplinkybėms, iškilus naujiems žmonėms, ankstesnių kartų subrandintos idėjos nebuvo visiškai užmirštos, bet buvo įgyvendinamos kitomis formomis.

Kitas dalykas, kad iš liaudies kilę inteligentai pačią tautą dažniausiai ir tapatindavo su liaudimi. Juozapas Herbačiauskas bene pirmasis daro perskyrą tarp tautos ir liaudies: „Tauta – tai visų luomų sintetiška valia („Wille“), tai visų

luomų ideiškoje prasmėje vienybė!“⁶. Atkreipiamas dėmesys į paradoksą: dažnas tautinio atgimimo veikėjas, ypač pasaulietis, kreipiasi į tautą, nors dažnai galvoje turima liaudis, t.y. vienas luomas. Taigi dauguma tautą tapatina su liaudimi. Iš dalies tai nutiko dėl nutautėjusios bajorijos, kuri dažnai sąmoningai atsiribodavo nuo „prasčiokų“ lietuvių. Tačiau drauge su nutautėjusiais bajorais iš tautos buvo „išmetami“ ir tie bajorai, kurie save laikė lietuviais. Herbačiauskas atkreipia dėmesį, kad dažnai siekiant kurti tautišką literatūrą, iš tiesų

kuriama liaudiška literatūra: į vieną luomą orientuota simbolika, vaizdiniai, realijos. Panašiai – kaip į tam tikrą vieną klasę – į tautą žvelgia ir XIX a. pab.–XX a. pr. išpopuliarėję socialistai. Kadangi Lietuvoje gamyklų buvo nedaug, tai liaudimi jie laikė ne tik darbininkus, bet ir mažžemius valstiečius. Basanavičius pareiškia, kad „tuomi tarpu dėl sutvirtinimo lietuvių nebūtų naudinga tautiškąją mūsų klausimą sukergus su socialistišką“⁷, kaip tai daro socialistai. Retas, kaip Basanavičius, Herbačiauskas, į tautą žvelgė kaip į nedalomą visumą.

TAUTOS SĄVOKOS FORMAVIMASIS

Kas vienija žmones į bendriją, vadinamą tauta? Bendra kalba laikoma viena esmingiausių tautos apibrėžčių. Intuityviai tai juto ir lietuvių liaudis. Neturėdama galių gilintis į analitinius apmąstymus apie kalbos esmę, XIX a. viduryje, uždraudus spaudą lietuviškais rašmenimis, lietuvių kalbą mokyklose, liaudis stichiškai ėmė ieškoti kultūrinės raidos galimybių savo kalba. Savo laiku lenkiškai kalbėjęs V. Kudirka vėliau karštai tikina, kad kalba esanti esminė tautos apibrėžtis: „Stipriausiu pamatu tautystės, pirmiausiu jos ramsčiu yra prigimtoji kalba. Atimk žmonių kuopai kalbą – dings tautystė su visais primesmais jai priedais“⁸. Bet Šliūpas nesutinka, kad vien kalba apibrėžia tautą. Galima prisiminti ilgą laikotarpį, kai tarptautinė, tiesa, mokslinė kalba Vakarų Europoje buvo lotynų kalba, tačiau mokslininkai vis tiek save tapatinę su tam tikru kraštu ar tauta. Taigi Šliūpas teigia, kad kalba nėra esminis tautą apibrėžiantis veiksnys. Yra dar ir kitų tautą apibūdinančių veiksnių: dvasinis, materialus ir

dorinis matmuo: „Jei už tatai lietuviai nyksta kovoje už būvį kaip medegišką, taip dvasišką ir dorišką, tai jų ir kalba irsta“⁹. Šliūpo įsitikinimu, tam, kad liktų gyva kalba, pirmiausia turi būti sutvarkytas ūkis (ekonomika), dvasinė kultūra ir moralė. Jis teigia, kad kalba tėra „tiktai papuošalas gyvuojančio ir manančio kuno“¹⁰. Tačiau J. Zauerveinas, paveiktas J. G. Herderio pažiūrų apie kalbą kaip tautos šerdį, nesutinka su mintimi, kad tautą pirmiausia apibrėžia materialinė būklė – tai padaranti kalba, poezija, kuri išreiškia tautos sąmonėje glūdinčią pasaulėžiūrą, vertybes: „(...) jai nebutu giesmininku, kurie tautišką d v a s e atgaivina, nei joks rupestis už grynai m e d e g i š k ą gyvastį jo tautą gyva išlaikyti negalėtu“¹¹. Zauerveino įsitikinimu, tik geras poetas savo eilėmis gali atskleisti tautos savastį. Materiali tautos būklė, be abejo, yra svarbi, tačiau ir ji yra nulemta tautos dvasios, kuri atsiskleidžia per kalbą.

Herbačiauskas, sutikdamas, kad tautos dvasia pirmiausia atsiskleidžia per

kalbą – pasakas, dainas, mitologiją, teigia, kad vis tik ji nėra lemiamas veiksnys, nes daug sulenkėjusių, suvokietėjusių lietuvių sugrįždavo prie savo šaknų ir atvirkščiai – kai kurie lietuviškai kalbantys žmonės nebuvo dvasiškai susipratę. Panašiai mąsto ir Römeris. Jo įsitikinimu, ne vien kalba ir ne vien teritorija lemia buvimą vienos ar kitos tautos nariu. Didelę įtaką turi ir paties žmogaus apsisprendimas būti tam tikros tautos nariu. Lietuviškumas dažniau buvo laikomas prigimtinė valstiečių savybe, todėl apie sąmoningą apsisprendimą būdavo kalbama, kreipiantis į sulenkėjusius kunigus ir bajorus – kuo jie save laiko (kaip Basanavičiaus straipsnyje *Priedėlis prie „lietuviško klausimo“*, kuriame raginama tarp bajorų ir kunigų platinti tautinės valstybės, paremtos tautiškumu, idėją).

Dar viena tautos lytis galėtų būti religija. Jeigu vieni autoriai svarbiausiu tautos veiksmu laiko kalbą, tai kiti tikėjimą. XIV a. Strykovskis dėl Renesanso žmogui būdingo pliuralizmo, taip pat ir dėl nuolat besikeičiančių istorinių aplinkybių, religiją laikė kintančia tautos apibrėžtimi. XIX a. pab. katalikų inteligentai lietuvius dažniausiai tapatina su viena religija – katalikybe: „lietuvytė ir katalikystė, ypač rusiškoje Lietuvoje, labai arti tarp savęs surišti, prašalinkime tikrai katalikystė, tai pražudysime lietuvytę (...)“¹². J. Adomaitis-Šernas katalikybę pirmiausiai laiko tam tikrų moralinių (turimos galvoje krikščioniškos) vertybių saugotoja. Šios vertybės turėtų būti būdingos ir lietuvių tautai. Su šia mintimi nesutiktų Römeris, teigęs, kad lietuviškoji pasaulėžiūra susiformavo pagonybėje, o krikščionybė prisitaikė prie jau puoselėjamų vertybių.

Pripažįstant, kad lietuvis būtinai turi būti katalikas, tokiu atveju eliminuojami kitą religiją išpažįstantys tautiečiai. Kunigas A. Burba pabrėžia: „tarp Lietuvių yra katalikiško tikėjimo, protestonsiško ir kalviniško. Jeigu mes visus Lietuvius padalinsime į tris dalis, tai beveik trečia dalis yra nekatalikais, vienok Lietuveis“¹³. Kitoj vietoj: „ties tėvynės altoriu visi turi būti broleis – krikščionys ir bedievei, tautiški idealai stovi augščiaus visu musu barniu ir nesutikimu; tauta yra sukrauta iš visokiu pavieniu žmonių (...)“¹⁴. Burbos įsitikinimu, tautą sudaro skirtingus įsitikinimus turintys asmenys, vienijami bendrų idealų. Herbačiauskas kvietė nepamiršti ir pagoniškos tautos praeities, joje ieškoti „tautiškos idėjos“ ženklų, vienijančių skirtingas kartas, skirtingų įsitikinimų dabarties žmones, ir tuo pačiu kurti „sintetinę tautos idėją“, kuri turėtų tęstinumą iš praeities per dabartį į ateitį¹⁵. Ši idėja, iš Herderio perimta tautos dvasios samprata, kurią Herbačiauskas vadiną *Legenda*, „Tautos dvasia“ yra amžina, „religiška“ (t.y. transcendentinė, esanti anapus pavienių žmonių), jungianti, vienijanti tautą: „tauta gali išmirti, bet jos t i k r a *Legenda* nemiršta“¹⁶. Belieka atrasti tikrąją *Legendą*.

Kaip pastebėjo Römeris, tautos dvasia (arba Herbačiausko *Legenda*) potencialiai glūdi liaudyje. Sekdamas Herderio pažiūra apie stabilų tautos savitumą, saugomą kalbos, Römeris teigia, kad ši tautos dvasia, susiformavusi dar pagonybėje, skiria lietuvius nuo lenkų ir kitų tautų. Krikščionybė, būdama universalistinio pobūdžio, skiepydama vienodas vertybes vienija, tačiau ir niveliuoja visas tautas. XIX a., kilus romantiniam sąjūdžiui, siekiama parodyti tautų įvairovę ir tai, kas

lemia jų išskirtinumą. Römerio įsitikinimu, krikščionybę liaudis perėmė gana paviršutiniškai – išorinį kultūrą, apeigas, Dievo, šventųjų vardus, tačiau visa tai buvo asimiliuota ir pritaikyta prie senesniosios pasaulėžiūros. Römeris kalba apie kolektyvinius vaizdinius, liaudies psichiką, kurią suformavo pagonybė, kurioje „kristalizavosi žymi dalis lietuviškos kultūros laimėjimų (visa tikėjimų sfera, pasaulėžiūra, etika, santykių tarp žmonių bei žmogaus ir gamtos taisyklės ir formos, taip pat vidinio žmogaus santykio su savo valia, veiksmais ir akstinais bei pareigomis apibrėžimas“¹⁷. Krikščionybė, kuri atėjo į Lietuvą iš Lenkijos, taip skyrėsi nuo lietuvių liaudiškos pagoniškos kultūros visumos, jog pradžioje lietuviai turėjo pergyventi ilgą persilaužimo procesą, tam, kad galėtų visiškai įsiliesti į krikščionybę ir priderinti prie jos tolesnį savo tautinį vystymąsi.

Nors XX a. pabaigoje apie tautą imama kalbėti kaip apie „išgalvotą“ – veiks-

nį (apibrėžtį), buriantį žmones po to, kai nusilpo sakralinės bendruomenės ar kilmės ryšiai¹⁸, visgi su tokiu teiginiu sunku sutikti besąlygiškai. Iki pat XX a. pabaigos lietuviams tauta buvo ontologinė duotis. Ši mintis išryškėja XIV a. lietuvių raštijoje ir itin garsiai skamba XIX a. tautinio atgimimo metu. Kudirka pabrėžia, kad priklausomybė tautai – įgimta: „(...) tegul jie [lietuviai] pasimokina iš to atsitikimo, kad kalba ir tautystė tai ne kokis ten civilizacijos išmistas, tikt turi gilesnį pamatą – yra tiesa gamtos, su kuria juokus dirbti gan pavojingas dalykas“¹⁹. Bene plačiausią tautos apibrėžimą pateikia Šliūpas: „tautystės atrama buvo ir yra apszvietimas, mokslas, aprupinimas ekonomiskai polytikiskzu reikalu žmoniu, surisztu viena praeite, papratimais, kiltimi, kalba ir t.t.“²⁰. Šiuo pozityvistiška apibrėžtimi parodoma, kad tautos sąvokos negalima susiaurinti iki vienos konstantos – ant- raip dings tautos sąvokos platumas.

TAUTA IR TAUTINĖ VALSTYBĖ

Šalia tautiškumo klausimo iškyla ir tautinės valstybės klausimas. Šliūpas teigia, kad žmonija neturėtų užsidaryti tautinės valstybės ribose, nes jos aukščiausias tikslas – kosmopolitizmas. Tiesa, pripažįstama, kad kosmopolitizmas įmanomas tik pirmiau sukūrus tautinę kultūrą: „per tėviniškumą žmonistė atais ant galu galo prie visatiniškumo. Pirma turi pabaigti savo darbą tėviniškumas – turi užsimegzti, išskleisti ir subręsti tautinės kultūros (dabos) – ne kad galės iškišti galvą iš urvo paslėptinės ir pasirodyti visatiniškumas“²¹. Šliūpo vizijoje – žmonių bendrija be jokių karų, priespaudos („dvasiszko ar medegiszko ar polytikisz-

ko prispaudimo“²²), vienijama mokslo ir bendrų vertybių, iškeltų Prancūzijos revoliucijos, – laisvės, lygybės, brolybės.

Perėmę kai kurias pozityvistines pažiūras, apie vieną valstybę kalba ir marksistai. Tačiau tai turėtų būti visai kitokio pobūdžio valstybė: „Lietuvos darbininkams gyvai turi rūpėti busimoji politinė ir socialė savojo krašto tvarka. Lietuvos ateitimi rūpinasi jos buržuazija ir klerikalai. Jie vaizdinasi krašto ateitį tokią, kokia pilniau atsako jų reikalams. Aišku, jog darbo žmonių klasei kitaip vaidenasi krašto ateitis, negu buržujams ir klerikalams“²³. Socialistų nejaudina kunigaikščių Lietuva, kurios pagrindu pa-

siryžę kurti dauguma „pirmeivių“. Jie visuomenę kuria klasiniu pagrindu. Tik dirbančiųjų klasės, iki šiol paliktos istorijos nuošalyje, galėsiančios sukurti kokybiškai naują visuomenę. Kadangi Lietuvos socialistai ateitį mato tik Rusijos federacijoje, kurioje nebus jokios tautinės valstybės, o visi bus lygūs klasiniu pagrindu, tokiu atveju į savo gretas įtraukia ir „žydų proletariatą“, kas nebuvo būdinga to meto lietuvių pasaulėžiūroje, nes beveik visi atgimimo šaukliai itin kritiškai atsiliėpė žydų atžvilgiu.

Herbačiauskas kritikavo kosmopolitinį marksizmo pobūdį: iš Vokietijos kilęs marksizmas, iš Rusijos – nihilizmas, suniveliuoja visas tautas, tautiškumą paversdamas „chemišku eksperimentu“²⁴, t.y. atsitiktinai paveldėta aplinkybe, o nutautėjusius žmones – „žmogiukais (homunculiiais)“ – individais be tapatumo ir moralinių vertybių. Socialistai, niveliuodami tautas, neigia ir tuos elementus, kurie yra nematerialūs, tačiau jungia individus kaip išpažįstančius panašias vertybes, tęsiančius tradicijas, vienijamus bendros istorijos į tokią bendriją, kuri vadinama tauta.

Bet dauguma kunigų laikėsi panašaus požiūrio – tautinė valstybė esanti nereikalinga. Būdinga *Tėvynės sargo* mintis: „niekad os neaukokime katalikybės dėl gero tėvynės“. Šliūpas pastebi, kad „katalikystė pati yra idėja nekencianti tautystės, ji kosmopolitizka savo pamate“²⁵. Be to, jis atkreipia dėmesį, kad savo laiku Katalikų bažnyčia, būdama universalistinio pobūdžio, galėjo suvienyti žmones, tačiau savo uždavinio neįvykdė. Kitas dalykas, kad dauguma kunigų katalikybę laikė ne tik prigimtinė lietuvių savybė, bet tuo pačiu ir lenkų prigimties reikalas. Daugumos pirmosios kartos dvasininkų

tikslas buvo išlaikyti unijinę Lietuvos-Lenkijos valstybę, nuolat primenami istoriniai Lietuvos ir Lenkijos ryšiai, o didžiausia grėsmė laikoma stačiatikybė.²⁶

Kalbant apie tautinę valstybę, reikšmingas Basanavičiaus požiūris. Jis Amerikos lietuvių mokslo draugystės laikraščio *Apšvieta* pirmame numeryje paskelbė straipsnį *Priedėlis prie „lietuviško klausimo“*, kuriame iškelė „savistovės Lietuvos“ idėją, kurią suprato kaip „Lietuvos lietuviškumą“. Jis rašo, kad reikia siekti, jog „a) Lietuva lietuviška taptų; b) idėjos apie Lietuvos savistovystę ant tautiško pagrindo išsiplatintų kunigų ir bajorų tarpe; c) apšvietimo kalba visų Lietuvos luomų taptų lietuviškoji kalba; d) sandora ir meilė viešpatautų tarp visų Lietuvos gyventojų ir idealu visų luomų taptų – lietuviškumą“²⁷.

1902 m. lapkričio 15 d. *Varpo* 12 nr. paskelbta Lietuvos Demokratų partijos programa, kurioje kalbama apie tai, kad lietuviai turėtų turėti savo valstybę. Po kelerių metų Vilniaus Seimo atstovai paskelbia Memorandumą (vienas iš iniciatorių – Basanavičius), kuriame tautos gyvybinės teisės į būtį, vystymąsi ir kūrybingumą grindžiamos istoriniais argumentais (arijiška kilmė, seniausi tos teritorijos gyventojai, kultūrinės funkcijos priešistoriniu laikotarpiu, valstybingumas valdant Mindaugui, Gediminui ir Algirdui). Valstybingumo grindimą istoriniais argumentais, taip pat daugelio liberaliai nusiteikusių inteligentų propagotą nuostatą „Lietuva – lietuviams“ aštriai kritikavo Römeris. Pabrėžiama, kad šūkis „Lietuva – lietuviams“ pateisinamas, kai kalbama apie visus valstybės piliečius, tačiau visiškai nepriimtina, kai ši sąvoka susiaurinama iki vyraujančios tautos, be pilietinių teisių paliekant

tuos Lietuvos gyventojus, kurie galbūt seniai čia gyvena, tačiau kai kuriais aspektais (kultūriniais, etnografiniais, kalbiniais) negali būti laikomi lietuviais.²⁸ Tuo tarpu kalbėdamas apie istorinius argu-

mentus jis teigia, kad „tautų teisės kyla iš jų poreikių bei šiuolaikinės evoliucijos, kurie yra istorinės praeities vaisiai. Praeitis, neįprasminga dabartyje, netampa pagrindu tautų teisėms“²⁹.

ISTORIJA IR IŠKILŪS ŽMONĖS

Aptariant tautos, tautinės valstybės problematiką, iškyla klausimas apie asmenybių vaidmenį tautos ir plačiau – istorijos eigoje. XIX a. nuolat keliami genijaus problema to laikotarpio Lietuvoje gvildinama kiek kitu aspektu. Vis klausama, ar ir kiek iškilūs žmonės lemia istorijos eigą. Gerokai vėliau, XX a. viduryje, žymus kultūrologas A. Toynbee teigė, kad varomoji civilizacijų jėga yra visuomenės „kūrybingoji mažuma“, arba elitas. Kūrybingoji mažuma pajėgia reikiamai atsiliepti į visuomenės raidoje nuolat kylančius istorinius „iššūkius“ ir patraukti paskui save „inertiškąją daugumą“. Bet su pažiūra, kad istorijos „varomoji jėga“ yra išskirtinės asmenybės, visiškai nesutinka marksistai: „Žmonės patys tveria istoriją, bet lig šiol tas ejo be žinomo, iš kalno nustatyto plano ir be bendros kieno nors valios. Žmonių pagėdavimai ir norai visur susiduria tarp savęs, kryžiuojasi jie, ir tas iššaukia įvairius butinus dalykus, kurie kaip ir papildoma atsitikimusi ir tas išrodo kaip ir pripuolamai, nežinia iš kur atsiradusiu. Čia tai ir išlenda, taip vadinamieji, garsūs žmonės“³⁰. Z. Angarietis nuosekliai kartoja K. Marxo mintį, kad iškilūs žmonės tėra tik atsitikinimai, netyčia iškelti istorinių aplinkybių, kurie gali būti pakeisti kitais žmonėmis. Į didvyrių iškelimą socialistai žvelgia pozityvistškai. Iš pradžių žmonės, norėdami paaiškinti pasaulį, kūrė dievus, kuriems perleisdavo at-

sakomybę dėl visko, kas vyksta pasaulyje. Vėliau dievų vietą užėmė karaliai, vadai, didvyriai, o visa pasaulio istorija pateikiama kaip šių didvyrių veiklos laukas. Dar daugiau – kai kurie didvyriai nepelnytai laikomi didvyriais. Angarietis kaip pavyzdį pateikia Lenkijos karalių ir LDK kunigaikštį Mykolą Kaributą Višnioveckį, „kuris Ukrainoje daug aršiau elgėsi, kaip Vilniaus Muravjovas“³¹. Vėliau šiuos didvyrius pakeitė mąstytojai, skelbę „galingas idėjas“. Tačiau Angarietis teigimu, šie mąstytojai atsiranda atsitiktinai tam, kad paskelbtų išgalvotas „amžinas idėjas“ (tiesa, laisvė, teisingumas), kurios neegzistuoja, nes vertybės tėra žmonių susitarimo reikalas.

Su tokiu požiūriu visiškai nesutinka kiti – tiek pasaulietinių, tiek religinių pažiūrų – romantiškai nusiteikę veikėjai. Šiuo laikotarpiu net klero atstovai dažnai iškelia ne tradicinėmis krikščioniškosios moralės vertybėmis besivadovaujantį pamaldų herojų, bet „šauriųjų“, neribotos laisvės asmenybę, arba, kaip sako Herbachauskas, „Vyra-vadovą“, „Genijų-Vadovą“. Dažnai tokiomis asmenybėmis, itin paveikusiomis Lietuvos istoriją, pateikiama LDK didieji kunigaikščiai Gediminas, Kęstutis, o ypač dažnai Vytautas. Bet A. Dambrauskas šiai pažiūrai nepritaro. Jis pritaria, kad iškilūs žmonės – karvedžiai, politikai, filosofai, mokslininkai, menininkai, popiežiai – keičia visuomenę. Tačiau būdami „mažieji kūrėjai“ nepaky-

la virš istorijos – jie tik pratęsia kūrybinį Dievo darbą ir tėra „protingi įrankiai“, tiesa, turintys laisvą valią. Jiems kaip niekam kitam keliami aukšti moraliniai – žinoma, krikščioniški – reikalavimai. Lygiai tokia pat galinga kuriančiąja jėga krikščioniškoje literatūroje tampa ir grupė žmonių. Po Kražių skerdynių aukos tampa herojais, atskleidžiančiais krikščioniškosios moralės esmę. Kražiečiai išaukstinami kaip kankiniai, žuvę už tikėjimą, ir iškart tampa pavyzdžiais, į kuriuos reiktų lygiuotis: „O jeigu daugumui iš mus tektu kaip Kražiečiams pražuti toj kowoj už tėwynės ir tikėjimo liuosybę, tai nieko!“³², tačiau jeigu šių aukų pavardės kur nors nurodomos, tai tik probėkšmiai, nes svarbiausia yra jų auka, tapusi gyvu dieviškosios moralės pavyzdžiu.

Tačiau reiktų pripažinti, kad Atgimimo laikotarpio literatūroje populiariesnės vitališkos asmenybės, aplink save kuriančios sakralinį lauką. Tai žmonės, drąsiai keičiantys vertybes ir prisiimantys atsakomybę už savo veiksmus. Šie tautos vedliai, „ereliškai lekiodami“³³, kuria „vidurdienį didįjį“³⁴. Juos galime palyginti su F. Nietzsche's *Übermensch* – žmogumi, peržengiančiu ribas ir kuriančiu savo vertes. Nietzsche, supriešinęs Romą su Judėja, teigia, kad krikščionis paneigia aristokratinę savęs teigimo dorovę. Krikščionybė išaukstinusi silpnojo, kukliojo, vargšo dorybes, tačiau tai padariusi ne meilės vedina, bet iš slapto apmaudo ir neapykantos stiprybei, puikavimuisi gyvenimu, savęs įtvirtinimu.

Įdomu tai, kad nors visi tautinio atgimimo veikėjai tikėjo žmonijos pažanga, ateitimi, kurioje vyraus mokslas, „amžinosios vertybės“ (kurias neigia pozityvistai, bet pripažįsta Šliūpas), prasiveržia romantikams būdingas „aukso amžiaus“

ilgesys, kuomet gyveno drąsūs, valingi žmonės. Šiuo atžvilgiu sutinkama su nyčiška pažiūra, kad šiuolaikinis žmogus, lyginant su Renesanso laikų žmogumi, yra daug žemesnės kultūros ir dvasinės raidos pakopoje. Bet neturėtų kelti nuostabos, kad idealų, herojų, rodančių gaires ateičiai, ieškoma praeityje, nes šis poreikis atsiranda iš pažeistos savigarbos dėl prarastos valstybės, o XIX a. ir dėl prarastos literatūros lotyniškais rašmenimis. Nenuostabu, kad trypiamas orumas sukelia pyktį, kuris nukreipiamas į Kitus, šiuo atveju į tautas, kurios, kaip buvo manoma, kelia grėsmę – lenkus, rusus, žydus. Norint atstatyti savivertę, ieškoma istorijų, parodančių tautos senumą ir savitumą. Renesanso laikotarpiu tam buvo sukurtas Palemono mitas. XIX a. stiprybės vėl ieškoma tame laikotarpyje, kada Lietuvos valstybė klestėjo.

Tuo pačiu laikotarpiu pasirodo ir kitas herojaus tipas. Herderio pažiūrų itin veikiamas Zauerveinas teigia, kad tik poetas gali vesti tautą į priekį. Tiesa, sutinkama, kad ne kiekvienas rašantis eiles gali būti tautos vedlys. Tik tokia poezija, kuri iškelia visas tautoje slypinčias „mįsles“, „t o k i a poezija yra dvasės plunksna – t o k i a, ir didžiausiame kuniszka-me arba medegiszka-me vargingume, ar ž m o n i u, ar t a u t u, tikrus dyvus ištaisyti įstengia“³⁵.

Kad poetas yra ta asmenybė, kuri keičia istoriją, pritarė ir Herbačiauskas, šalia „Genijaus-Vadovo“ pastatydamas „Genijų-Dainių“ ir jam suteikdamas tokią pat verčių kūrimo galią: „Lietuvos-gi Vardo kulturišką ir politišką autoritetą kas tvėrė ir tveria? Ar ne Donelaitis, ar ne Daukanta, ar ne Baronas, ar ne Kudirka ... ar ne šios gadynės, šios dienos tų garbingų vyrų pasekėjai?“³⁶. Herbačiauskas ne taip

optimistiškai žvelgia į ateitį, nes nūdienos žmonės, pernelyg paskendę smulkmenose, vidinėse rietenose, netęsia šių „Vyru-vadovų“ darbų. Dabarties žmonės kviečiami tapti romantikais³⁷, kad atskleistų giluminę tautos dvasią, kurią parodė minėti didvyriai. Genijus-Dainius vis pasirodo Lietuvai dramatiškais laikotarpiais. Galime prisiminti Maironį, Brazdžionį, Marcinkevičių. Bet atėjus ramesniems laikams tokius Dainius, atsklei-

džiančius tautos dvasios gelmes, pakeičia lyriniai herojai, kuriems svarbesni savos dvasios verpetai. Ar XIX a. turėjo savo simbolių? Taip – Vinčą Kudirką, visą savo darbą, jėgas ir gyvenimą lietuvių tautai pašventusį idealistą kovotoją. V. Kavolio žodžiais tariant, tai buvo žmogus, savyje vienijęs „maironiškąją romantiką ir šliūpiškąją socialinę kovingumą, griniškąją pozityvistinę darbą ir čiurlioniškąją meninės kūrybos kibirkštį“³⁸.

IŠVADOS

1) XIX a. viduryje kilusi tautinio išsivadavimo banga vertė naujuosius Lietuvos intelektualus apmąstyti pačią tautos sąvoką. Didžioji dauguma Atgimimo šauklių teigė, kad tautą pirmiausia apibrėžia kalba. Tokia mintis kilo kaip atsakas į carines represijas, nukreiptas prieš lietuvišką žodį. Tačiau didelę įtaką padarė ir iš Vokietijos atėjęs romantizmas. Herderio veikiamas Zauerveinas teigė, kad kalba išskleidžiama dažnai pasąmoningai slypinti tautos dvasia. Kiti intelektualai svarbesne tautos sąvokos apibrėžtimi laikė religiją. Krikščionių intelektualai teigė, kad lietuviystė ir katalikybė neatskiriamos, kad lietuvių tautai įgimtos krikščioniškosios vertybės. Liberalių pažiūrų atstovai (Basanavičius, Römeris), sutikdami, kad religija, kaip svarbi pasaulėžiūros kūrimo dalis, moralinių vertybių nešėja, yra viena iš svarbiausių tautos apibrėžčių, pabrėžia didelę pagonybės įtaką lietuvių tautos pasaulėžiūros formavimuisi.

Išryškėja ir dar vienas tautos apibrėžimo aspektas. Herbačiauskas, Burba, Römeris teigia, kad žmonės į tautą jungia sąmoningas apsisprendimas, nes, jų

įsitikinimu, tiek kalba, tiek tikėjimas yra kintančios lytys. Taip ryškėja politinis tautos apibrėžimas.

Šliūpas, stengdamasi aprėpti visus tautos sąvokos aspektus, teigia, kad tautą nulemia materialiniai, dvasiniai ir moraliniai pradai, bet taip ir nepaaiškina, kas lėmė, kad tie pradai yra būtent tokie ir kuo jie skiriasi nuo kitų tautų pradų.

2) Nors minimu laikotarpiu (XIX a. 2 pusėje–XX a. pradžioje) skirtingų pasaulėžiūrinių kryptių atstovai teigė, kad istorijos kūrėjai yra konkrečios klasės (marksistai) ar žmonija kaip visuma (tomistinių pažiūrų inteligentai), dažnesnis požiūris, kad tautos istoriją kuriančios išskirtinės asmenybės. Marksistai (Angarietis, Kapsukas) pabrėžė, kad iškilios asmenybės yra atsitiktinai iškeliamos istorijos jėgų. Dambrauskas didžius žmones laiko tik įrankiais, vykdančiais dieviškąją valią ir negalinčiais iškilti virš istorijos, nes didysis Kūrėjas tegali būti tik Dievas.

Vis labiau ima vyruoti požiūris, kad pagrindinis istorijos veiksnys yra iškilios asmenybės. Vienas herojaus tipas, kurį Herbačiauskas įvardija Genijumi-Dainiu-

mi, kyla iš romantiškos pasaulėžiūros. Nors istoriją kurianti tauta, tačiau ji pati nelabai suvokia, nereflektuoja savo gėmėse slypinčios dvasios. Ją atskleisti gali tik poetai. Tokiam herojų tipui dažniausiai priskiriami K. Donelaitis, J. Bretkūnas, M. Daukša, o vėliau Kudirka. Antra-

sis herojaus, kuriančio tautos istoriją tipas yra gerokai vitališkesnis, gaivališkesnis. Šį tipą geriausiai reprezentuoja Lietuvos didieji kunigaikščiai, kurie pateikiami kaip Nietzsche's *Übermensch* – asmenybės, atskleidžiančios senąją tautą ir save įtvirtinančią moralę.

Literatūra ir nuorodos

- 1 J. S. Kuoksztis [Šliūpas Jonas]. *Iszganymas warg-dienio*. – Naujorkas: „Lietuwiszkojo Balso“ spaustuvė, 1886, p. 118.
- 2 Kuolys Darius. *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje: renesansas, barokas*. – Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla, 1992.
- 3 Vėbra Rimantas. *Lietuvių klausimas Rusijos imperijoje XIX a. – XX a. pr.* – Vilnius: Baltos lankos, 2001, p. 201.
- 4 Ten pat.
- 5 Römeris Mykolas. *Lietuva*. – Vilnius: Versus aureus, 2006, p. 18.
- 6 Jaunutis vienuolis [Gerbačiauskis (Herbačiauskas) Juozapas]. *Erškėčių vainikas*. – Krokua: Jogailos universiteto spaustuvė, 1908, p. 56.
- 7 J. Sapalius [Basanavičius Jonas]. Priedėlis prie „lietuviško klausimo“. // *Apšvieta*, 1892, Nr. 1, p. 32.
- 8 Kudirka Vincas. *Rinktiniai raštai*. – Vilnius: Vaga, 1990, p. 487.
- 9 J. S. Kuoksztis [Šliūpas Jonas]. „Lietuvos bicuilis“. // *Aušra*, 1883, Nr. 1–10, p. 76.
- 10 Šliūpas Jonas. Tikrasis jieszkinis tėviniszkumo. // *Aušra*, 1883, Nr. 1–10, p. 7.
- 11 Silvatikus [Zauerveinas Jurgis]. Medega ir dvasė. // *Aušra*, 1886, Nr. 1, p. 427.
- 12 Šernas [Adomaitis Juozas]. Audiatur et alter pars // *Varpas*, 1889, Nr. 4, p. 56.
- 13 Burba Aleksandras. Dar apie Baltimorės Lietuvininkus // *Vienybė lietuvininkų*, 1890, Nr. 13, p. 7.
- 14 Kun. A. B. [Burba Aleksandras]. [be pavadinimo] // *Vienybė lietuvininkų*, 1890, Nr. 13, p. 2.
- 15 Jaunutis vienuolis [Gerbačiauskis (Herbačiauskas) Juozapas]. *Erškėčių vainikas*, p. 16.
- 16 Ten pat, p. 34.
- 17 Römeris Mykolas. *Lietuva*, p. 11.
- 18 Anderson Benedict. *Isivaizduojamos bendruomenės*. – Vilnius: Baltos lankos, 1999.
- 19 Kudirka Vincas. *Rinktiniai raštai*, p. 412.
- 20 Šliūpas Jonas. *Tikyba ar mokslas?* – Bitėnai: spausdinta pas M. Jankų, 1895, p. 119.
- 21 Šliūpas Jonas. *Tikrasis jieszkinis tėviniszkumo*, p. 10.
- 22 J. S. Kuoksztis [Šliūpas Jonas]. *Iszganymas warg-dienio*, p. 131.
- 23 Lietuvių social-patriotai. Z. Angariečio, V. Kapusko ir kitų straipsnių rinkinys. – Voronežas: Lietuvos reikalų komisariato spaustuvė, 1918, p. 21.
- 24 Jaunutis vienuolis [Gerbačiauskis (Herbačiauskas) Juozapas]. *Erškėčių vainikas*, p. 33.
- 25 S. Kuoksztis [Šliūpas Jonas]. *Iszganymas warg-dienio*, p. 118.
- 26 „Paskutinis pamokslas vieno žemaičių kunigo prieš smertį“, p. 19.
- 27 J. Sapalius [Basanavičius Jonas]. Priedėlis prie „lietuviško klausimo“, p. 32.
- 28 Römeris Mykolas. *Lietuva*, p. 174.
- 29 Ten pat, p. 250.
- 30 Angarietis Zigmąs. *Materialistinis istorijos supratimas*. – Voronežas: Lietuvos reikalų komisariato spaustuvė, 1918, p. 13.
- 31 Ten pat, p. 5.
- 32 Jonas Ž. [Žilius Jonas]. *Kražių skerdynė ir jos pasekmės*. – Chicago: spausduwėj „Lietuvos“, [1896], p. 76.
- 33 Nyčė Frydrichas. Štai taip Zaratustra kalbėjo. // *Rinktiniai raštai*. Vertė Alfonsas Tekorius. – Vilnius: Mintis, 1991, p. 102, 107.
- 34 Ten pat, p. 85, 187.
- 35 Silvatikus [Jurgis Zauerveinas]. *Medega ir dvasė*, p. 430.
- 36 Jaunutis vienuolis [Juozapas Gerbačiauskis (Herbačiauskas)]. *Erškėčių vainikas*, p. 16.
- 37 Ten pat, p. 19.
- 38 Kavolis Vytautas. *Žmogaus genezė*, p. 14.